

BUXORO TOPONIMIYASI

Jumayeva Mehrangizbonu Shavkat qizi

*Buxoro davlat universiteti pedagogika fakuteti o'zbek tili yo'nalishi
6-1 Uzb Imk 25 kechgi guruh talabasi*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Buxoro toponimiyasining lingvistik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Hudud joy nomlarining kelib chiqishi, semantik guruhlar, yasash modellari hamda etimologik qatlamlari o'rganiladi. Tadqiqot jarayonida Buxoro toponimlari tarkibida turkiy, forsiy va arabiy til qatlamlarining uyg'unlashuvi aniqlanadi hamda ularning tarixiy-madaniy jarayonlar bilan uzviy bog'liqligi asoslanadi. Toponimlar hududning tarixiy taraqqiyoti va madaniy merosini aks ettiruvchi muhim lingvistik birlik sifatida baholanadi.*

Kalit so'zlar: *toponimika, Buxoro, toponim, onomastika, etimologiya, semantik tahlil, tarixiy-lisoniy qatlam.*

Аннотация: *В статье анализируются лингвистические особенности топонимии Бухары. Рассматриваются источники происхождения географических названий, их семантические группы, словообразовательные модели и этимологические слои. Исследование показывает взаимодействие тюркских, персидских и арабских элементов в составе бухарских топонимов и их связь с историко-культурными процессами региона.*

Ключевые слова: *топонимика, Бухара, топоним, ономастика, этимология, семантический анализ, историко-лингвистический слой.*

Annotation: *This article analyzes the linguistic features of Bukhara toponymy. The origins, semantic groups, word-formation models and etymological layers of geographical names are examined. The study reveals the interaction of Turkic, Persian and Arabic elements within Bukhara toponyms and their connection with historical and cultural processes of the region.*

Keywords: *toponymy, Bukhara, toponym, onomastics, etymology, semantic analysis, historical-linguistic layer.*

KIRISH

Toponimika onomastika fanining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, geografik obyektlar nomlarini lingvistik jihatdan o'rganadi. Joy nomlari til tizimining ajralmas qismi sifatida xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va tabiiy muhitga munosabatini aks ettiradi. Shu sababli toponimlarni tadqiq etish nafaqat tilshunoslik, balki tarix, geografiya va madaniyatshunoslik fanlari bilan uzviy bog'liq holda olib boriladi. Toponimlar uzoq tarixiy jarayon davomida shakllanib, avlodlardan avlodga o'tib keladi hamda o'z tarkibida qadimgi leksik birliklarni saqlab qoladi.

Markaziy Osiyo hududi qadimdan turli xalqlar va sivilizatsiyalar kesishgan makon bo'lib, bu hududda shakllangan joy nomlari ko'p qatlamli tarixiy-lisoniy manba

hisoblanadi. Ayniqsa Buxoro vohasi ming yillik tarixga ega madaniy markaz sifatida toponimik jihatdan alohida e'tiborga loyiqdir. Buxoro qadimdan savdo, hunarmandchilik, ilm-fan va diniy markaz sifatida mashhur bo'lganligi sababli hudud joy nomlari tarkibida turkiy, forsiy va arabiy til qatlamlari uyg'unlashgan holda namoyon bo'ladi. Bu esa Buxoro toponimiyasini etimologik va tarixiy-lisoniy jihatdan o'rganish zaruratini yuzaga keltiradi.

Buxoro toponimlari hududning tabiiy-geografik sharoiti, sug'orma dehqonchilik an'analari, savdo yo'llari hamda ijtimoiy hayot bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. Shahar va qishloq nomlari, mahalla, ariq, tepa va boshqa geografik obyektlar nomlari hudud tarixiy taraqqiyoti haqida muhim ma'lumot beradi. Shu jihatdan Buxoro toponimiyasi o'zbek toponimikasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Toponimlarni o'rganish til tarixini, leksik qatlamlarni va etimologik jarayonlarni aniqlash imkonini beradi. Shu bilan birga, joy nomlari orqali hududning tarixiy voqealari, migratsiya jarayonlari va madaniy aloqalari haqida xulosa chiqarish mumkin.

Mazkur maqolada Buxoro toponimiyasining lingvistik xususiyatlari, etimologik manbalari hamda semantik tasnifi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

Zamonaviy tilshunoslikda onomastika, xususan toponimika yo'nalishi fanlararo tadqiqotlar doirasida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Joy nomlari tilning tarixiy qatlamini saqlab qolgan, xalqning ko'p asrlik madaniy tajribasi, ijtimoiy hayoti va tabiiy muhitga munosabatini o'zida mujassam etgan noyob lingvistik birliklar hisoblanadi. Shu sababli muayyan hudud toponimiyasini o'rganish til tarixini yoritish, leksik qatlamlarni aniqlash hamda etimologik tadqiqotlarni boyitish nuqtai nazaridan dolzarb masalalardan biridir.

Mazkur mavzuning dolzarbligi, avvalo, Buxoro vohasining qadimiy tarixiy va madaniy markaz sifatidagi o'rni bilan bog'liq. Buxoro qadimdan Buyuk ipak yo'lining muhim nuqtalaridan biri bo'lib, bu hududda turli xalqlar, madaniyatlar va tillar o'zaro ta'sirda bo'lgan. Natijada hudud joy nomlari tarkibida turkiy, forsiy va arabiy til qatlamlarining uyg'unlashuvi yuzaga kelgan. Bu esa Buxoro toponimiyasini tarixiy-lisoniy jihatdan o'rganish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Ikkinchidan, globallashuv va urbanizatsiya jarayonlari ta'sirida ko'plab qadimiy joy nomlari asta-sekin o'zgarib bormoqda yoki iste'moldan chiqib ketmoqda. Yangi qurilishlar, ma'muriy o'zgarishlar va migratsiya jarayonlari natijasida ayrim tarixiy toponimlar unutilish xavfi ostida qolmoqda. Bu esa hududiy til boyligining muhim qatlami yo'qolib ketmasligi uchun ularni ilmiy jihatdan qayd etish va tahlil qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Uchinchidan, Buxoro toponimlari hozirgacha alohida kompleks lingvistik tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada o'rganilmagan. Hudud joy nomlarini tizimli ravishda tahlil qilish o'zbek toponimikasini yangi faktik materiallar bilan boyitadi hamda hududiy onomastika rivojiga hissa qo'shadi.

To'rtinchidan, toponimlar xalqning xo'jalik faoliyati, savdo yo'llari, sug'orish tizimi, diniy-madaniy markazlari va tarixiy voqealarini aks ettiruvchi lingvokulturologik birlik sifatida alohida ahamiyatga ega. Shu sababli Buxoro toponimiyasini lingvistik jihatdan o'rganish zamonaviy tilshunoslik uchun dolzarb ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

ASOSIY QISM

Buxoro toponimiyasining shakllanish omillari. Buxoro vohasi qadimdan Markaziy Osiyoning yirik madaniy, iqtisodiy va siyosiy markazlaridan biri bo'lib kelgan. Buyuk ipak yo'li chorrahasida joylashgan ushbu hudud turli xalqlar, tillar va madaniyatlar o'zaro ta'sirda bo'lgan makon hisoblanadi. Shu sababli Buxoro toponimlari uzoq tarixiy jarayon davomida shakllangan bo'lib, ular hududning tabiiy-geografik sharoiti, xo'jalik faoliyati, diniy hayoti hamda tarixiy voqealari bilan uzviy bog'liqdir.

Toponimlar muayyan hududning tarixiy-lisoniy xaritasini aks ettiradi. Buxoro toponimiyasini o'rganish orqali hududning qadimgi aholi joylashuvi, savdo yo'llari, sug'orish tizimi va ijtimoiy hayoti haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin.

Buxoro toponimlarining semantik tasnifi. Buxoro hududi joy nomlarini semantik jihatdan bir necha guruhlarga ajratish mumkin.

1. Tabiiy-geografik obyektlarga oid toponimlar

Bu guruhga relyef va suv manbalari bilan bog'liq joy nomlari kiradi. Tog', tepa, jar, qum, cho'l, ariq, buloq kabi komponentli nomlar hududning tabiiy muhitini aks ettiradi.

Bunday toponimlar hududning tabiiy landshaftini ifodalovchi eng qadimiy qatlam hisoblanadi.

2. Aholi yashash manzillari bilan bog'liq toponimlar

Buxoro hududida shahar, qishloq va mahalla nomlari muhim toponimik qatlamni tashkil etadi. Bu nomlar ko'pincha hududning tarixiy rivojlanishi, aholi joylashuvi va ijtimoiy hayoti bilan bog'liq holda shakllangan.

Masalan:

☐ shahar va qishloq nomlari

☐ mahalla va guzar nomlari

Bu guruh hududning ijtimoiy tarixini aks ettiradi.

3. Xo'jalik faoliyati bilan bog'liq toponimlar

Buxoro qadimdan sug'orma dehqonchilik rivojlangan hudud bo'lgani sababli ko'plab toponimlar xo'jalik faoliyati bilan bog'liq holda shakllangan.

Masalan:

☐ bog', poliz, dala, rabot, bozor kabi komponentli nomlar

Bu toponimlar hudud iqtisodiy hayoti haqida muhim ma'lumot beradi.

4. Diniy va madaniy obyektlarga oid toponimlar

Buxoro islom madaniyatining yirik markazlaridan biri bo'lganligi sababli diniy obyektlar bilan bog'liq toponimlar keng tarqalgan.

Masalan:

❑ masjid, madrasa, xonaqoh, maqbara nomlari

Bu guruh hududning diniy-madaniy tarixini yoritadi.

Buxoro toponimlarining yasalish xususiyatlari. Buxoro toponimlari tilning soʻz yasash tizimi bilan chambarchas bogʻliq.

Ular:

❑ sodda toponimlar

❑ qoʻshma toponimlar

❑ affiksal toponimlar

koʻrinishida uchraydi.

Bu holat joy nomlarining morfologik jihatdan rang-barangligini koʻrsatadi.

Buxoro toponimlarining etimologik qatlamlari. Hudud toponimlari tarkibida uch asosiy til qatlamini kuzatish mumkin:

❑ Turkiy qatlam – asosiy qatlam

❑ Forsiy qatlam – tarixiy madaniy aloqalar natijasi

❑ Arabiy qatlam – diniy va ilmiy taʼsir natijasi

Bu holat Buxoro hududining koʻp asrlik tarixiy-madaniy aloqalarini aks ettiradi.

Buxoro toponimiyasi hududning tabiiy muhitini, tarixiy jarayonlarini va madaniy merosini aks ettiruvchi muhim lingvistik tizim hisoblanadi.

Buxoro toponimiyasini oʻrganish zamonaviy tilshunoslik, ayniqsa onomastika va tarixiy leksikologiya yoʻnalishlari uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega. Joy nomlari tilning eng barqaror va uzoq umr koʻruvchi qatlamlaridan biri boʻlib, ular xalqning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va ijtimoiy tajribasini oʻzida mujassam etadi. Shu sababli Buxoro kabi qadimiy hudud toponimiyasini ilmiy jihatdan oʻrganish nafaqat hududiy, balki umumxalq til boyligini tadqiq etishda ham zarur hisoblanadi.

Avvalo, Buxoro vohasi Markaziy Osiyoning eng qadimiy madaniy markazlaridan biri sifatida koʻp asrlik tarixiy jarayonlarni boshdan kechirgan. Bu hududda turli davrlarda turkiy, forsiy va arabiy tillar oʻzaro taʼsirda boʻlgan. Natijada Buxoro toponimlari koʻp qatlamli tarixiy-lisoniy tizimni hosil qilgan. Ushbu qatlamlarni aniqlash va ilmiy asosda tahlil qilish oʻzbek tilining tarixiy rivojlanish bosqichlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Ikkinchidan, Buxoro toponimlari orqali hududning qadimgi aholi joylashuvi, savdo yoʻllari, sugʻorish tizimi va ijtimoiy hayoti haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin. Koʻplab tarixiy jarayonlar yozma manbalarda toʻliq saqlanmagan boʻlishi mumkin, biroq joy nomlari ana shu jarayonlar haqida bilvosita maʼlumot beradi. Shu jihatdan Buxoro toponimiyasini oʻrganish tarixiy-geografik rekonstruksiya uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Uchinchidan, globallashuv va urbanizatsiya jarayonlari natijasida koʻplab qadimiy joy nomlari oʻzgarib bormoqda yoki isteʼmoldan chiqib ketmoqda. Yangi maʼmuriy nomlash siyosati, qurilish jarayonlari va migratsiya oqibatida tarixiy toponimlarning ayrimlari unutilish xavfi ostida qolmoqda. Shu bois Buxoro toponimiyasini tizimli ravishda yigʻish, qayd etish va ilmiy tahlil qilish zarurati tobora ortib bormoqda.

To'rtinchidan, Buxoro toponimiyasi hali to'liq va kompleks lingvistik tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada o'rganilmagan. Hudud joy nomlarini semantik, morfologik va etimologik jihatdan chuqur tahlil qilish o'zbek toponimikasini yangi faktik materiallar bilan boyitadi hamda fanlararo tadqiqotlar rivojiga hissa qo'shadi.

Shu sababli Buxoro toponimiyasini lingvistik nuqtai nazardan o'rganish, uning tarixiy-lisoniy qatlamlarini aniqlash va tizimlashtirish zamonaviy ilm-fan uchun zarur va dolzarb ilmiy yo'nalish hisoblanadi.

XULOSA

Buxoro toponimiyasini lingvistik jihatdan o'rganish hududiy onomastikaning muhim yo'nalishlaridan biri ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Tadqiqot davomida joy nomlari oddiy nominativ birlik emas, balki ko'p qatlamli tarixiy-lisoniy tizim ekanligi aniqlandi. Buxoro vohasida shakllangan toponimlar hududning tabiiy-geografik sharoiti, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy-madaniy taraqqiyoti hamda ko'p asrlik tarixiy jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda yuzaga kelgan.

Semantik tahlil natijalari Buxoro toponimlarining tabiiy obyektlar, aholi yashash manzillari, xo'jalik faoliyati hamda diniy-madaniy markazlar bilan bog'liq guruhlariga ajralishini ko'rsatdi. Bu esa joy nomlari hududning landshafti, sug'orish tizimi, savdo yo'llari va ijtimoiy tuzilishini aks ettiruvchi muhim lingvistik manba ekanini tasdiqlaydi. Shuningdek, toponimlarning sodda, qo'shma va affiksial modellarda yasalishi ularning tilning umumiy so'z yasash tizimi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Buxoro toponimlari tarkibida turkiy, forsiy va arabiy qatlamlarning uyg'unlashuvi hududning ko'p asrlik tarixiy-madaniy aloqalarini aks ettiradi. Bu esa toponimlarni tarixiy leksikologiya va etimologiya nuqtai nazaridan ham muhim tadqiqot obyekti sifatida baholash imkonini beradi. Joy nomlari orqali hududning etnik tarkibi, migratsiya jarayonlari va madaniy almashinuvlari haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin.

Globalashuv va urbanizatsiya jarayonlari ta'sirida ko'plab qadimiy joy nomlari o'zgarib borayotgan hozirgi davrda Buxoro toponimiyasini ilmiy jihatdan qayd etish, tizimlashtirish va chuqur tahlil qilish muhim vazifaga aylanmoqda. Toponimlarni kompleks o'rganish o'zbek tilshunosligining rivojiga hissa qo'shadi hamda fanlararo tadqiqotlar uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Umuman olganda, Buxoro toponimiyasi hududning tarixiy xotirasi, madaniy merosi va lingvistik boyligini mujassam etgan muhim tizim bo'lib, uni ilmiy asosda o'rganish zamonaviy tilshunoslik uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O'qituvchi, 2006.
2. Begmatov E. O'zbek onomastikasi asoslari. – Toshkent: Fan, 1991.
3. Nafasov T. O'zbek toponimlarining etimologiyasi. – Toshkent: Fan, 1988.

4. Hasanov H. Geografik nomlar siri. – Toshkent: Fan, 1985.
5. Abdurahmonov G'. O'zbek tili tarixidan ocherklar. – Toshkent: Fan, 1984.
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2000.
7. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlari izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston, 2002.
8. Nurmonov A. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
9. Rasulov R. Umumiy tilshunoslik. – Toshkent: Fan, 2007.
10. Yo'ldoshev B. O'zbek onomastikasi masalalari. – Toshkent: Fan, 2014.
11. Shamsiyev A. O'zbek leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2012.
12. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. – Toshkent: O'zbekiston, 2010.